

Niederhauser Emil

Az 1905-ös orosz forradalom és Kelet-Európa

Russian Revolution in 1905 and Eastern Europe

The study warns us not to emphasize any artificial – therefore false – parallelisms or even related traits which were accepted during socialist regime. To do so would follow those procedures which tried to prove that the nature and consequences of Russian revolutions are effective to the small countries in Eastern-Central-Europe.

A bevezetőben mindjárt tisztázni kell egy-két fogalmat. A pártállami időkben köztudomású volt, és talán még ma is emlékeznek erre néhányan, hogy a szovjet történetírásban azt a fogalmat, hogy Kelet-Európa, nem volt szabad használni. Mivel mást sem lehetett helyette használni, Kelet-Európa nem létezett.

A pártállami göröcsöktől megszabadulva most már nyugodtan beszélhetünk persze Kelet-Európáról, hiszen ennek legalább egyharmadát Oroszország teszi ki, további harmadát a Balkán és egyharmadát azok a nyugatias jellegű országok, amelyek földrajzi szempontból is Kelet-Európa nyugati részén találhatók, a legegyszerűbb volna ezt Nyugat-Kelet-Európának nevezni, ha a földrajztudomány nem átkozna ki valami ilyesféle elnevezést.

Minthogy az egész kelet-európai terület Európa elmaradott részeihez tartozik, sokféle belső gyengeséggel, társadalmi nehézségekkel, nem is beszélve az etnikai sokszínűségről, amelyet akkoriban, a 20. század elején szemérmesen nem illett észrevenni, hiszen csak a társadalmi ellentétek számítottak, azokat lehetett legitimeknek tekinteni. Az etnikai különbségek a térség szempontjából sajnálatos félresiklást jelentettek. Így ebben a térségben valamiféle forradalom kitörését sokan várták is, a kor felfogásának megfelelően valamiféle szociális forradalmat, semmiképpen sem nemzeti jellegűt. Ez utóbbi illetlenség lett volna.

Persze a szociális mellett a megrögzött reakciók nemzeti forradalommal is hajlandók voltak számolni. Csakhogy a térségben belül ezek az ellentétek még sokáig nem mutatkoztak meg olyan világosan és egyértelműen. Voltak, akik arra számítottak, hogy a forradalom (bármilyen!) mégis itt fog kitörni, de erre valójában nem sokan gondoltak. Elvégre az egész térségben rend volt, mindenki tudta a maga dolgát, az uralkodótól le a koldusig. És akkor minek a forradalom?

Mégis kitört, éppen ott, ahol a nagy rend (vagyis az elnyomás) miatt a legkevésbé lehetett várni, Oroszországban. Az utókor, a bolsevik ösztönzést követve egyes vonalú hősköteményt látott ebben a forradalomban, mások alig vették észre. Ha egyáltalában elgondolkoztak az okokon, sokat találhattak az országon belül és kívül egyaránt, a széles tömegek nyomorúságos helyzetét, a felső és alsó rétegek közti hihetetlen szakadékot. Mások a forrófejű forradalmároknak látták a helyzet kulcsát. Mert elvégre mi is történt? Az utolsó európai abszolutista állam megbukott, áttért a modern polgári demokráciára, ezt mindenki megnyugtatónak találta, és ezzel az egész kérdés elintézettnek is tűnt.

A térség egyik alapvető ellentéte, a soknemzetiségű összetétel, valójában csak néhány embernek tűnt fel, hiszen ilyen kategóriákban a „jobb emberek” már nem gondolkodtak. Persze ebben a nagyon szegény, elmaradott országban mi más is lehetett a forradalom oka, mint társadalmi ellentétek. Vagyis szociális forradalomról van szó. Hogy ez szocialista is lehet, azt ugyancsak sokan tudomásul vették, különösen, ha erre a forradalomra tették fel az életüket. Oroszországban sokan voltak, és majdnem ahányan, annyiféle elképzeléssel, akik elképzeléseket fogalmaztak meg a kérdések megoldásáról.

Tehát itt végső soron társadalmi forradalom tört ki, persze egyebütt Európában ettől már nem kellett félni, maguk a „forradalmárok” sem igen számítottak rá. A helyzet a társadalmi összetétel szempontjából sok vonatkozásban hasonló volt az egész térségben, csakhogy egyéb vonatkozásokban sokkal jelentősebb különbségek adódtak. Oroszországban ugyan egyfajta módon már megindult a polgári átalakulás, persze az akadályokat még el kellett tüntetni. Minthogy a polgári átalakulás sokfelé csakugyan elindult, világosnak tűnt, hogyan megy majd tovább minden. Elvégre a szomszédságban, Ferenc József alatt is jól működött a polgári rendszer (legalábbis a nagy többség szerint jól). Majd csak megy az II. Miklós alatt is, az még snájdigabb uralkodó, mint a már nagyon öreg Ferenc Jóska.

Valójában az Oroszországban megmutató elmaradottság valahol sokkal súlyosabb volt, mint amennyire számoltak vele. A mindennapos életben sok szempontból nem látszott különbség Kelet-Európa három alrégiója közt, az élet nagyjából ugyanúgy folyt Oroszországban is, mint a Monarchiában vagy a balkáni kis országokban, amelyek nemzetállamokként nagyon modernnek és korszerűnek tartották magukat. Csakhogy a másik két-harmadban sok minden már megoldódott, ami Oroszországban még hátra volt. Ezt a pártállami időkben ugyancsak nem illett emlegetni, hogy akár a Habsburg-birodalom, akár a balkáni nemzetállamok sok vonatkozásban, főképp a társadalmi és politikai rendszer vonatkozásában fejlettebbek voltak. Hogyhogy? Akár még húsz évvel ezelőtt is érezhető volt az a megkülönböztetés: lehet, hogy a többiek egyes dolgokban fejlettebbek, de egészében természetesen az orosz birodalom a legfejlettebb, éppen azért, mert birodalom. Méghozzá egységes, nem olyan tarka, szedett-vedett, mint a Habsburgok állama. No persze, az oroszok nagy létszáma (végül is a birodalom lakosságának nagyjából a felét tették ki), ők egységes orosz képet adtak a birodalomnak, másnak nem is lehetett elgondolni, csak egyértelműen orosznak.

Persze végeredményben egy állam belső politikai berendezkedése sokféle lehetett ebben a korban, egyik állam sem hasonlított pontosan a másikra. Csakhogy egy nagyon lényeges mozzanat volt itt még: a politikai berendezkedés sajátosságai. Az, hogy Oroszországban még formálisan is megvolt az abszolút állam, ami egyébként a századforduló Európájában már anakronizmus. A cári rendszer paternalizmusa már annyira megszokott volt, még az országon kívül is, hogy ezt kevesen érezték olyan nagy elmaradottnak.

Vagyis Oroszországon kívül lehetett úgy gondolkodni, hogy a modern, 20. századi átalakulás nagy jelenségei egyebütt már végbementek, Oroszországban ezekre még várni kell. Kétségtelenül ismét felvetődik az ellenvetés: de hogyan volna ez lehetséges egy nagyhatalom, egy birodalom esetében? Az csak nem maradhat el egy kisállam mögött? Ez a nagyhatalmi megközelítés nem lehet ismeretlen azok számára, akik még valamelyest emlékeznek a pártállamra. Vagyis, más szóval, az orosz forradalom úgy, ahogy Oroszországban 1905 januárjától kezdve kialakult, mégiscsak példakép lehet a nagyjából hasonló Kelet-Európa számára.

Kétségtelen, hogy az elmélet ezt valahogy ilyen formában tárta fel. Oroszország nagyhatalom, a világ egyhatoda (ezt a szép jelszót már II. Miklós is ismerte és emlegette). Vagy-

is Kelet-Európa másik kétharmadának pontosan követnie kell ezt a menetet, amelyet az orosz forradalom megszabott. Persze a valóságban ez ekkor nem következett be, Kelet-Európa másik kétharmadában nem tört ki még a forradalom, a többiek nem engedelmesskedtek az orosz intő szónak.

Mert végül is miben követhették volna? A polgári rendszer létrejötté, amelyik most nagykeservesen végbemegy az orosz tájakon, egyebütt Kelet-Európában már régebben lezajlott, ha nem is olyan nagyon régen, de 1848 táján, vagy éppenséggel még néhány évtizeddel később, de mindenképpen még az előző, a 19. században. Ez a politikai berendezkedést jelentette, vagyis valamiféle alkotmányos rendet, parlamentarizmust, pártok vetélkedését, még ha olykor nagyon is primitív kérdéseken különböztek is össze. A gazdaság mindennapi életében viszont alig mutatkoztak különbségek, az életszínvonal persze országonként eltérő volt, de ez másutt is így volt. Kelet-Európa mindig is a sereghajtó volt anyagi téren Európán belül. Ezt most már néhányan nemcsak világosan látták, de ki is merték mondani. A balkániakat nagyhatalmi megfontolások ekkor még nemigen környékezték meg. De még a Monarchia lakossága sem érezte magát különösen élenjárónak mint egy nagyhatalom részét, mert hiszen ekkorra már elég sokan a világosan gondolkodók közül rájöttek arra, hogy a Monarchia nagyhatalmi státusa a saját nemzeti fejlődésük szempontjából nem perdöntő mozzanat. Végül is Oroszországban sem következtek be (még ekkor!) alapvető változások. Vagyis az orosz forradalom minta-milétét sehol sem vették komolyan.

Egy dolog volt, amit ekkoriban Európában az események kapcsán nagyon is tudomásul vettek, ez pedig, hogy a forradalom nem is csekély mértékben meggyengítette Oroszországot, a nagyhatalmat, vagyis európai befolyása netán valamelyest csökkent (olyan nagyon komolyan azért nem gondolták ezt). Az orosz nagyhatalom valamelyes megingása bizonyára kellemes volt a Monarchia vezetői számára, de nagyon szívesen látták a kis balkáni államok is, hiszen már hozzászoktak ahhoz, hogy az orosz túlsúly előbb vagy utóbb elnyeli ezeket a kisállamokat. A nagyhatalmak egymás közti kapcsolataikban egyébként ezt a meggyengülést nem vették túlságosan komolyan.

Az európai közvéleményt azért foglalkoztatta a kérdés, mert hiszen Oroszország nagyhatalmi szerepe és befolyása mégsem lehetett közömbös egyetlen európai államférfi számára sem, akármelyik oldalán állt is az illető az európai palettának. Akár a haladást tartotta fontosnak, akár konzervatív volt, vagy éppenséggel modern forradalmár, Oroszország megerősödése vagy meggyengülése azért senki számára sem lehetett közömbös. Vagyis lehetett azt mondani, hogy Oroszország meggyengülése mindenképpen erősíti a haladás erőt.

Itt azonban még mindig csak arról van szó, micsoda a jelentősége Oroszországnak Európa (és nem különösképpen Kelet-Európa) számára. De hát nemcsak erről volt szó, hanem a követésről, az orosz példa nyomán valamiféle hazai átalakításról vagy módosításról. Nem kétséges, hogy a pártállami idők történetírása az orosz tényezőt nagyon is fontosnak állította be, akármilyen előjellel. De a példa követése? Persze a pártállam ezt is megkövetelte, hiszen a második világháború utáni korszakra Oroszország európai döntőbírói, „arbiter” szerepe annyira dogmává vált, hogy a mérlegelésből már sehogysem lehetett kihagyni.

És ebbe a mérlegelésbe a példa követése is beletartozott. De hogyan és miben lehetett, kellett volna követni az orosz példát? A konkrét történeti kutatásban ez persze már nem játszott lényeges szerepet, elég volt elvben nagy hangsúllyal kijelenteni a követés tényét, érdemben bemutatni már nem volt szükséges.

Mert a polgári átalakulás terén, vagyis a politikai berendezkedés szempontjából a követés nem lehetett téma. Elvégre a Monarchia is, a balkáni új kisállamok is már túl voltak a szoros értelmében vett polgári átalakuláson, valamilyen európai rendszer már érvényesült. Az már más kérdés, hogy ez a polgári átalakulás valóban megteremtette-e a civil társadalmat, vagy csak bizonyos külsőségeket vett át tőle. Parlament valamilyen formában mindenütt működött, csak az oszmán birodalom lógott ki még ebből a sorból, de éppen 1905 táján ez is megoldódott. Nyugati értelemben vett civil társadalom teljesen még a Monarchián belül sem jött létre, nem is beszélve egyéb olyan európai országokról, mint éppenséggel Németország, ahol ugyancsak nehéz volna erről beszélni. A mindennapokban még az orosz fejlődésben sem mutatkozott valami óriási különbség, amelyet utól kellett volna érni.

Vagyis ha orosz „hazafias” szempontból nézzük a kérdést, Kelet-Európa nem követte az orosz példát, mert már túl volt rajta. Ezt még a pártállami történetírás sem merte teljesen letagadni, de mindenesetre arra hivatkozott, hogy az orosz átalakulás mennyire tudatosan és szinte tervszerűen ment végbe. Vagyis valahol mégiscsak sikerült megtalálni egy olyan pontot, ahol Kelet-Európa nagyjából hasonló szinten állt, mint Oroszország, és ezzel tulajdonképpen az orosz nagyhatalmi ambícióknak is sikerült – utólag persze – eleget tenni. Az így egybemosott Oroszország és a Monarchia meg a balkáni államok valahol mégiscsak egy szintre kerültek, nem lehetett azt mondani, hogy Oroszország kevésbé volt fejlett, mint a másik két kelet-európai részterület, és ezzel már a dolog rendbe is jött.

Míndez persze a kérdésnek az az oldala, hogy a pártállami szempontból hogyan kellett (és lehetett) látni az orosz állam és a többi kelet-európai állam közti különbségeket. Illetve valamilyen formában való összefüggésüket. A lényeges kérdés itt viszont éppen az, lehetett-e vagy kellett-e az orosz példát követni. Hogy kellett, az nem volt vitás. Vitás csak a módja lehetett. És akkor kiderült, hogy ténylegesen mégis valamilyen formában meg kellett ismételni, vagyis követni kellett az orosz példát. Ha a történész nem óhajtott végképp elrugaszkodni a tényleges eseménysortól, akkor megpróbálkozhatott az időtényezővel. És ebben a vonatkozásban csakugyan nincs érdemi nehézség, mert Kelet-Európa követte az orosz mintát, egyrészt a szónak abban a köznapri értelmében, hogy más időpontban (nem is sokkal később) maga is végigcsinált egyfajta forradalmat, amelyet szocialistának illett nevezni, és ebben a vonatkozásban csakugyan megismételte az orosz fejleményeket, akár annak az árán is, hogy jóval alacsonyabb szintről kellett indulnia. A lényeg persze az volt, hogy a második világháború során, főképpen pedig utána az egyes kelet-európai országoknak valóban végig kellett járniuk azt az utat, amelyet Oroszország saját belső indítékai nyomán volt kénytelen végigjárni, természetesen sokkal alacsonyabb szinten. Ebben az értelemben a kelet-európai államok valóban végigkövették az orosz forradalom útját.

Ez persze korántsem volt azonos azzal, amit a pártállam(ok) 1905 táján elvártak. Történeti mércében gondolkozva tehát azt kell mondanunk, hogy Kelet-Európa csakugyan követte az orosz példát. Persze egyértelmű itt a csúsztatás, az egyes államok külső tényezők (mármint a szovjet hatalom) hatására követték az utat, de ebben már semmiféle belső tényezőnek a hatását nem lehetett megállapítani (de hát ez nem is volt olyan fontos).

Ilyen értelemben beszélhetünk arról, hogy Kelet-Európa egyes országai 1905-ben követték az orosz példát. Persze az általunk javasolt módosítás, vagyis a követés áthelyezése más időpontra már nem ugyanaz, mint amit 1955 táján Kelet-Európában elvártak. Végso fokon, ha nagyon akarunk játszadozni a szavakkal (és mást akkoriban úgysem lehetett tenni), akkor mondhatjuk azt is, hogy Kelet-Európa valóban követte az orosz példát (de akkor nem mondjuk meg, hogy mikor), vagy azt is mondhatjuk, hogy 1905 táján a kelet-európai országok nem követték az orosz példát, mert pontosan 1905 tájékán (vagyis

érdemben 1955 tájékán) ez még nem is látszott olyan fontosnak. Ebben az utóbbi esetben már pontosan behatároljuk, melyik korszakról van szó, és hogyan következett be ez az engedetlenség.

Utólag visszatekintve azt mondhatjuk, hogy az 1950-es években az orosz (vagyis a szovjet!) példa követését igen fontosnak kellett tartani, és minden lehető módot meg kellett találni, hogy a kapcsolatot valamilyen formában dokumentálni lehessen. Ha persze, mostani vagy akkori érzelmektől és félelmektől függetlenül próbáljuk megközelíteni a témát, úgy azt mondhatjuk, hogy rövid távon, tehát 1905–1907 időpontjában nem beszélhetünk arról, hogy a kelet-európai országok vagy pláne egész Kelet-Európa az orosz forradalom hatására mintegy áramütésre összeszedte magát, és követte volna az orosz példát. Ilyen gyors és egyenes megfelelést igen nehéz volna a legtöbb esetben kimutatni, bármilyen fontosnak is tartották ezt annak idején. Történeti szempontból persze kétségtelen, hogy Oroszország és a Monarchia, illetve a Balkán közti kapcsolatok az itt szereplő államok és társadalmak számos hasonló és történetileg kialakult vonása megkönnyítette azt, hogy a fejlődés sok vonását nagyon is hasonlóan lássuk, ez a pártállami korszaktól teljesen független mozzanat, olyan évszázados párhuzamos vagy hasonló fejlődési szintek rokonsága, rokon vonásai, amelyeket persze Európa egyéb államainak a vonatkozásában is megtalálhatunk. Manapság ki kételkedne abban, hogy az angol és a francia fejlődésnek van számos hasonló vonása anélkül, hogy ezt bármilyen felsőbb államhatóság kijelölte vagy elfogadását kötelezővé tette volna. Sajnos a már régóta szívesen historizáló magyar társadalom a pártállamnak ezeket az előírásait szinte természetesnek vette, használta, máig sem tud, nem is akar tőlük szabadulni. Manapság már jól tudjuk, hogy ilyen felülről történő beavatkozások egy-egy nemzet történeti képébe a pártállami időkben gyakran előfordultak, de ez még nem jelenti azt, hogy ilyen párhuzamos vagy hasonló vonások ne léteznének jó néhány európai ország között. Gondoljunk csak arra, hogy Latin-Amerikában milyen sok hasonló vonás van az egyes államok belső társadalmi és politikai struktúrájában. Ezek a történelmi fejlődésből következnek, felismerésük nem jelent illetéktelen beavatkozást a történetírásba.

Az 1905-ös oroszországi forradalom menetének és hatásának a tanulmányozása vagy egyszerűen pusztá végiggondolása alapján ilyen messzire vezető következtetésekhez juthatunk. A pártállami hatóságok sokszor mesterkéltén hoztak létre ilyen párhuzamokat, politikai tételek vagy intézkedések igazolására. De azért az ilyen tényezőknek a létét tudomásul kell vennünk, nem szabad tőlük megijedni és tüstént csalást kiáltani.